

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

УДК 353+308

<https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2020.3.16>

В. М. ДЕМЧЕНКО

Херсонський національний технічний університет

ORCID: 0000-0003-1841-7798

ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО СОЦІУМУ

У статті на основі аналізу архівних матеріалів висвітлено національні й мовні особливості заселення Півдня України наприкінці XVIII сторіччя відповідно до результатів Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року та свідчень тогочасних науковців Апполона Скальковського та Миколи Могиланського. Визначено етнічні потоки заселення з аналізом соціально-історичного значення кожного з них у формуванні загального південноукраїнського соціуму. Враховано не лише етнічну мову, але й віросповідання, професійний та освітній спектр кожного етносу. З'ясовано, що офіційне домінування російської мови в Херсонській губернії кінця XIX сторіччя характеризувало лише соціум великого міста і місць компактного проживання росіян. Натомість у повітах – сільській місцевості, де на той час проживала переважна частина населення губернії (й усієї країни), реально домінувала українська мова (у місцях компактного проживання інших етносів – їх мова). Мова етнічної більшості функціонувала в побутовій, виробничій сферах і в початковій освіті, віддавши ділову й богослужбову функції російській метрополійній, носіями якої було вузьке коло сільських або провінційних управлінців.

Зроблено висновок, що ситуація кінця XIX сторіччя принципово не змінилася як усередині XX-го, так і на початку XXI сторіччя, хоча функціональні пріоритети мов – компонентів білінгвізму – стали протилежними: російська мова домінує в побутовій та виробничій сферах, а українська як державна – у публічній та освітній, що виявляє застосування певною мірою волюнтаристичного чинника. Проте таким чином відбувається повернення до нормального етнічного балансу. Цей баланс потребує ще одного кроку від держави – категоричної орієнтації на сільське господарство, відповідно до чого природна мова села стане спочатку ще більш органічною у країні, а надалі й престижною.

Ключові слова: заселення Півдня України, етнічна мова, віросповідання, соціум, перепис населення, етнічні потоки заселення, освітній рівень.

В.Н. ДЕМЧЕНКО

Херсонский национальный технический университет

ORCID: 0000-0003-1841-7798

ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФОРМИРОВАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО СОЦИУМА

В статье на основе анализа архивных материалов отражены национальные и языковые особенности заселения Юга Украины в конце XVIII столетия согласно результатам Первой всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 г. и свидетельствам тогдашних ученых Апполона Скальковского и Николая Могиланского. Определены этнические потоки заселения с анализом социально-исторического значения каждого из них в формировании общего южноукраинского социума. Учтены не только этнические языки, но и вероисповедания, профессиональный и образовательный спектр каждого этноса. Выяснено, что официальное доминирование русского языка в Херсонской губернии конца XIX столетия характеризовало только социум большого города и мест компактного проживания русских. Зато в уездах – сельской местности, где в то время проживала большая часть населения губернии (и всей страны), реально доминировал украинский язык (в местах компактного проживания других этносов – их язык). Язык этнического большинства функционировал в бытовой, производственной сферах и в начальном образовании, отдав деловую и богослужбную функции русскому метрополитному, носителями которого был узкий круг сельских или провинциальных управленцев.

Сделан вывод, что ситуация конца XIX века принципиально не изменилась как в середине XX-го, так и в начале XXI века, хотя функциональные приоритеты языков – компонентов билингвизма – стали противоположными: русский язык доминирует в бытовой и производственной сферах, а украинский как государственный – в публичной и образовательной, что обнаруживает применение в определенной

степени волонтаристического фактора. Однако таким образом происходит возврат к нормальному этническому балансу. Этот баланс требует еще одного шага от государства – категорической ориентации на сельское хозяйство, в соответствии с чем естественный язык села станет сначала еще более органичным в стране, а в дальнейшем – и престижным.

Ключевые слова: заселение Юга Украины, этническая язык, вероисповедание, социум, перепись населения, этнические потоки заселения, образовательный уровень.

V. M. DEMCHENKO

Kherson National Technical University

ORCID: 0000-0003-1841-7798

EXTRALINGUISTIC ASPECT OF FORMATION OF REGIONAL SOCIETY

Based on the analysis of archival materials, the article reflects the national and linguistic features of the settlement of Southern Ukraine in the late 18th century according to the results of the First General Census of the Russian Empire in 1897 and the testimonies of then scientists Apollon Skalkovsky and Nikolai Mogilyansky. Ethnic groups of settlement are determined with the analysis of social and historical value of each of them in formation of the general southern Ukrainian society. Not only ethnic languages are taken into account, but also religions, professional and educational spectrum of each ethnic group. It was found out that the official dominance of the Russian language in the Kherson province at the end of the 19th century characterized only the society of a large city and places of compact residence of Russians. But in the counties – rural areas, where at that time lived most of the population of the province (and the whole country), the Ukrainian language really dominated (in places of compact residence of other ethnic groups – their language). The language of the ethnic majority functioned in the domestic, industrial spheres and in primary education, giving business and liturgical functions to the Russian metropolitan, which was carried by a narrow circle of rural or provincial governors.

It is concluded that the situation at the end of the XIX century did not fundamentally change both in the middle of the XX and at the beginning of the late 19th century, although the functional priorities of languages – components of bilingualism – became opposite: Russian dominates in domestic and industrial spheres, and Ukrainian as state – in public and educational, which reveals the application of a somewhat voluntary factor. However, in this way there is a return to normal ethnic balance. This balance requires another step from the state – a categorical focus on agriculture, according to which the natural language of the village will first become even more organic in the country, and later – prestigious.

Keywords: settlement of the South of Ukraine, ethnic language, religion, society, census, ethnic groups of settlement, educational level.

Постановка проблеми

Попри інтеграційні пріоритети в розвитку сучасної цивілізації, останнім часом спостерігаються й протилежна тенденція – повернення до етнічних основ. Ця тенденція позначає певні історичні віхи. Наприклад, цим було позначено рубіж XIX-XX сторіч, що, як відомо, став по-справжньому революційним у сенсі розвитку демократії та лібералізму в Європі. Спостерігається ця тенденція, скажімо, у сприйнятті державного гімну громадянами в особливих умовах – наприклад, на початку спортивних змагань, коли формальний ритуал отримує додаткову психологічну конотацію (порівняно з певним публічним організаційним заходом, де він сприймається суто формально). Гімн співається людьми різного віку, чого ніколи не було в умовах імперії, коли, здавалося б, навпаки, – гордість за переможну армію, непохитну державу і т. ін., а також презирство до інших народів – мали б закарбовувати слова головної пісні в пам'яті. Насправді ж навіть партійні працівники не знали повного тексту й не співали його ніколи.

В умовах же національної / унітарної держави (зокрема України, Білорусі, Молдови) виникають інші проблеми – етнічної / національної ідентичності та мовного вибору представників більшості населення – титульної нації, адже саме в цьому полягає сутність незалежної держави. Тому історичні обставини формування такої нації потребують ретельного вивчення, оскільки в умовах імперії, де функціональний обсяг тих же підлеглих етнічних мов (як аборигенів) штучно звужувався на користь метрополійної, з чим ідентичність також трансформувалася – з окремої етнічної на загальну державну, якою була приналежність до «радянського народу». Ця колізія створила складну ситуацію, що не вирішена й до сьогодні – через 30 років після фактичного розпаду імперії. Зрозуміло, що волонтаристичного заходи на цьому шляху мали б більшу ефективність, але обов'язково з урахуванням незаперечних аргументів, одним із яких є формування мовно-етнічної ситуації на певній «проблемній» території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Відомо, що означена вище ситуація вважається унікальною у світовій соціолінгвістиці, адже навіть у порівнянні з декількома регіонами Росії, що ще сто років тому виявляли більшість етнічних українців, а сьогодні – незначну частку (аналогічно євреям, яких було чверть населення, а сьогодні – десяти частини одного відсотка), у середньому 70 відсотків українців у своїй незалежній державі не виявляють однозначної ідентичності, часто вибираючи російську мову спілкування. І при цьому вони домінують кількісно у країні, складаючи так звану «титульну націю». Ця проблема хвилює науковців ще від 70-х років ХХ сторіччя, коли було засновано наукову галузь «Соціолінгвістика», що вивчає різноманітні кореляції мовної та соціальної площин, де відзначаються й етнічні особливості історичного й ментального характеру. Українські вчені Ю. Жлуктенко, Ю. Карпенко, В. Русанівський та їхні учні Ю. Саплін, І. Попеску, О. Тараненко не могли категорично ставити питання про функціональний дисбаланс у білінгвістичному протистоянні «російська – українська мови», однак, використовуючи теорію типології мовних ситуацій Д. Брозовича, У. Стюарта, Д. Хаймса та інших зарубіжних учених, уже виявляли ту наведену вище унікальність. Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя Г. Залізник, Л. Масенко, Г. Мацюк, Н. Шумарова та їхні учні Н. Будникова, М. Вавринчук, А. Велика, І. Діак уже на інших ідеологічних засадах розглядають ці питання, зокрема дотримання статусу державної для української мови. Проте окремі регіональні особливості мовної ситуації конкретно не досліджуються, залишаючи живими лише окремі стереотипи щодо мовного й етнічного протистояння Сходу та Заходу України. У цих стереотипах Півдню відведено роль наслідувача Сходу, хоча історично це не так – етнічні потоки неукраїнців на південні землі були незначними.

Формулювання мети дослідження

Зважаючи на наведену вище актуальність проблеми, метою цієї статті визначаємо аналіз особливостей заселення Півдня України починаючи від кінця ХVІІІ сторіччя у площині формування мовно-національного соціуму. Головним джерелом інформації є результати Першого всеросійського перепису 1897 року та свідчення тогочасних дослідників-краєзнавців А. Скальковського та М. Могилянського.

Викладення основного матеріалу дослідження

Порівнюючи означений перепис з Десятою ревізією 1859 року, відзначаємо деяку зміну мовно-етнічної ситуації на Півдні України. Так, збільшився відсоток росіян (з кожним наступним переписом це стане тенденцією), євреїв, і дещо зменшився відсоток українців. З демографічного боку, ієрархія розподілу місцевих етносів така: євреї, росіяни («великороси»), білоруси, німці, болгары, поляки, українці («малороси»), молдовани. З територіального боку, розподіл за губерніями, з яких здійснювалося переселення на «нові землі», буде мати вже проукраїнський характер: Київська губернія – 78 526 осіб, а далі – Подільська, Полтавська, Бессарабська, Таврійська, Волинська, Орловська, Катеринославська, Чернігівська, Калузька, Курська (9261 осіб – найменше за кількісною ієрархією) [1, с. 19].

Відразу зауважимо: по-перше, фіксуються працездатні чоловіки, по-друге – етноси фіксуються за визнанням рідної мови. Останнє начебто було цілком доцільним, оскільки за низького рівня освіченості або національної ідентичності результати були б менш реальними (багато аборигенів визнало б себе за представників метрополії). Проте є й інший бік такого способу фіксації, який проілюструємо словами переписувача: «молдавани, які називали себе «руснаками» (українцями – В.Д.), і малороси з «освічених», які називали себе великоросами, зустрічалися *часто-густо* (виділено нами – В.Д.). Серед великоросів записано багато таких, що засвоїли російську грамоту і книжну мову. Інтелігенція з малоросів, яка звикла вже в сімейному житті вживати книжну мову, схильна вважати себе не «малоросами», а «російськими». Те ж саме виходить і з багатьма з маси малоросів, які володіють більш-менш російською мовою і бажають виділити себе від «простих хохлів». І робить висновок: лише допущенням такого припущення й можна пояснити невідповідність цифр життю» [1, с. 8-9]. Отже, психологічний чинник (намагання підвищити власний статус) усе одно присутній і досить дієвий. Аналогічно буде через півстоліття з більшістю євреїв, які не фіксуватимуть свою етнічну приналежність.

Далі кореспондент знаходить таку ж невідповідність цифр життю в місті, де «всюди на вулицях і базарах серед сірого люду чується чиста малоросійська мова, а в колах середнього і вище середнього класу панує говір з густим диханням» [1, с. 9]. Тобто поняття «рідна мова» у багатьох українців асоціювалося з мовою, якою вони вчилися, – російською. Проте значна кількість представників етнічної більшості регіону все одно визнали рідною саме українську мову, що зумовлено або їх неосвіченістю, або навпаки – високою освіченістю (інтелектуали, які в усі часи виявляють найвищий рівень етнічної самосвідомості – ідентичності). Зважаючи на наведені думки переписувача, можна зробити висновок про сумнівну реальність даних перепису за такими показниками, як кількість українців в місті, зменшення процентної частини їх у губернії (особливо в повітах) і завершення процесу перетворення російської мови в «першу» для українців, які не визнають вже себе такими.

Також виникають сумніви і щодо даних про освіченість населення, адже освіта передбачала саме російську мову навчання, і те, що українці зараховували себе до «великоросів», ймовірно було однією з

причин фіксації значного відсотка метрополійної нації росіян у містах (40,6% поряд із реалією їх переселення з сільської місцевості, де фіксується 11,3% росіян. Аналогічне співвідношення і серед євреїв: у селі – 5,1%, у місті – 25,8%. Але зворотна картина щодо українців (68,2% і 25,4%) і німців (5,7% і 0,7% від кількості жителів відповідно сіл і міст) [2].

Зрештою, з аналізу даних перепису 1897 року ми вивели соціальну й мовну характеристику найбільш численних етносів, які заселяли Херсонську губернію (що на той час займала територію всього сучасного Півдня України крім таврійської його частини).

Поляки. Фіксується 30 894 особи (1,13% від населення губернії). У повітах їх менше (20,3% від кількості поляків), у містах – більше (зокрема серед одеситів 4,3% були поляки). Це зумовлювало й характер їх професійної діяльності: 36% працювали в непромислових галузях, найбільше були військовослужбовцями (35%), прислугою (18,4%), найменше представляли науку й мистецтво (0,3%); хліборобів – 4,8% від кількості працівників (без членів сімей). Тобто характер цього етносу – урбаністичний, хоча й за соціальним походженням 45,6% поляків – селяни, що перевіряється фактом масового переселення їх до міста (24,2% міщан поряд з 20% дворян, які за кількістю поступаються лише великоросам. Серед міських жителів фіксується ще більше поляків-військовослужбовців (39,4%), які серед усіх міських військовослужбовців губернії складають 17%. У Миколаєві й Херсоні поляки становили відповідно 6,4% і 7% від кількості працівників адміністрації та поліції. Уже той факт, що поляки входять до шістки найчисленніших етносів губернії, свідчить про мінімальний рівень їх асиміляції. Це також пояснюється домінуванням католиків-поляків (96,6%). Але російськомовна освіта охоплює вже 43% серед них, що свідчить про визначальну роль освіти у процесах етнічної асиміляції.

Отже, на час перепису в 1897 р представники польського етносу в Херсонській губернії були переважно міськими військовослужбовцями і прислугою, зберегли католицьку віру (з латинською і польською мовами богослужіння), хоча мову освіти на всіх рівнях мають російську. Польська мова функціонує в домашньому спілкуванні й церкві.

Німці. Налічують 123 453 особи (4,5% від жителів губернії). Порівняно з поляками – зворотна картина: у повітах проживає 89,6% від усіх німців (5,7% від кількості всіх селян) [3, с. 42-43], серед міських жителів їх частка складає 0,7%, що загалом свідчить про неурбаністичний (сільський) характер цього етносу. Таке твердження аргументується й наявністю 75% німців – працівників добувної промисловості, які не змінили свого місця й ремесла від початку колонізації. 89,13% від усіх німців – селяни за походженням (95,7% – у повітах), 4,2% – міщани. Серед усіх селян губернії вони становлять 5,6%. Дворян-німців – 1,5% від усіх дворян губернії. Відповідно домінують за характером професійної діяльності німці-хлібороби (57,2% від усіх німців). Серед усіх хліборобів губернії німці становили 5%, що ще раз доводить факт сільськогосподарських пріоритетів для цього етносу на нових землях (це не пошуки легкої роботи, що характерно деяким іншим).

У містах серед німців домінують військові (18,5%), прислуга (18,7%) і ремісники (8,7%), утім серед педагогів і науковців їх відсоток також чималий: відповідно 5,6% і 4,7%. Якщо порівнювати Миколаїв і Херсон, можна відзначити, що в першому більше німців-прислуги, а в другому – військових і ремісників [4, с. 2-3, 224-227, 256-260] (за походженням у Миколаєві більше німців-селян, у Херсоні – міщан). За віросповіданням більшість німців – католики (46%). З огляду на чинник високого культурно-освітнього рівня, можна зробити висновок, що німецька мова функціонувала на початковому етапі шкільної освіти, у церкві й сільському господарстві.

Румуни налічували 147 218 осіб (це, ймовірно, етнічні молдовани – за сучасною термінологією носії румунської мови). Вони становили 5,4% від жителів Херсонської губернії (у повітах – 88% усіх «румунів»). Але порівняльні показники їх питомої ваги в повітах і містах не особливо відрізнялися від, наприклад, німецьких, хоча серед перших фіксується ще більша частина працівників добувної промисловості (96%). Одна з причин цього – наявність серед дворян губернії 6,4% румунів (серед міщан – 2,2%). За походженням 88% румунів – селяни (у повітах – 94%), які не змінили свого роду занять за час проживання в губернії (90,3% із них – хлібороби, що становить 7,8% від усіх хліборобів губернії. Серед представників інших професій найбільшу питому вагу серед румунів мають військові і прислуга. У Миколаєві, наприклад, 66,6% румунів – військові, у Херсоні відповідно – 48% (9,7% – прислуга).

Майже всі румуни за віросповіданням – православні (99,9%, тому це молдовани), що разом із чинником низького рівня освіченості призводило до асимілятивних процесів, але сам факт визнання як рідної мови румунської під час перепису, а також компактний характер проживання дає можливість прогнозувати незначний рівень асиміляції тодішніх молдован. Румунська же мова, виходячи з наведеного аналізу, вживалася лише в побутовій сфері і в початковій освіті.

Євреї становили 11,8% серед населення Херсонської губернії (322 537 осіб). У повітах фіксується 30,6% євреїв. За походженням більшість євреїв становили міщани (88%), селян – 9% (у повітах – 25%), що зумовило в кінцевому підсумку й характер їх діяльності: 42% займалися торгівлею, 30% було задіяний в обробній промисловості (ремісники). Отже, характер цього етносу – урбаністичний.

Ми вже зазначали, що приріст серед євреїв був найвищим у губернії (це є однією з причин їх високої питомої ваги в містах). Серед усіх міщан відсоток євреїв був найвищим (38%). Відповідно до цього варто засумніватися щодо міфу про російський характер субкультури українського міста – виходячи з того, що, по-перше, міщани в кінцевому підсумку складали основний масив міських жителів, який залишав нащадкам відповідні культурні орієнтири; по-друге, євреї були найбільш освіченими городянами; по-третє, мали найвищий показник природного приросту, можна стверджувати, що міська субкультура за своєю природою якщо не єврейська, то у всякому разі не однозначно російська. Найвиразнішим є той факт, що більшість українських міст з того часу в середньому на третину було заселено євреями (зокрема й великі – Київ, Одеса, Донецьк, Дніпропетровськ тощо). Наприклад, серед жителів Одеси їх було 30,8%. Що ж до західноукраїнських міст, то там їх було ще більше, що пов'язано з їх міграцією з Європи саме через Польщу.

Значний відсоток євреїв зафіксовано серед освітян (30%), працівників науки і мистецтва (27,6%), проституток (22,6%) і ремісників (20%). Властивий їм був також високий рівень освіченості, але, зрозуміло, через урбанізаційні орієнтири переважна більшість (34%) отримали освіту російською мовою (8% – неросійською). Проте факт домінування іудеїв (99,8%) свідчить про функціонування єврейської мови (ідишу) як мови богослужіння, що мало значною мірою гальмувати процес їх етнічної асиміляції (разом із фактом визнання своєї етнічної мови рідною).

Росіяни. Їх можна впевнено фіксувати як представників метрополії – із відповідними привілеями та імперською мовою в активі. У пасиві – за ймовірнісним припущенням – версія щодо російських колоністів як морально не кращих представників метрополії (як у разі з колонізацією Латинської Америки іспанцями й португальцями). Отже, росіян («великоросів» у термінах перепису) налічувалося 575 375 осіб, що становило в губернії 21%. Більшість із них, як уже зазначалося, мешкали в містах (61,7% від кількості росіян), де їх відсоток становив 40,6%. Але за походженням це здебільшого селяни (51%), через що серед них фіксується 35% працівників добувної промисловості.

Відсоток міщан дорівнює 35,5%, дворян – 7,3% від кількості росіян. І якщо питома вага перших серед представників свого прошарку становить 27%, то російські (російськомовні – не забувайте попередні зауваження! – В.Д.) дворяни становили 83,7% серед усіх дворян губернії. Якщо до цього додати 96% росіян серед духовенства, то стають зрозумілими пріоритети російської метрополійної культури і мови в містах губернії. Майже половина від всіх купців – росіяни, що свідчить про певні особливості національного менталітету (але якщо більшість купців-євреїв жило в селі, то вдвічі більша частина купців-росіян перебувала в місті).

Як і поляки, росіяни перебиралися до міст, де виконували переважно функції прислуги (27,2% від працюючих росіян і 60% від кількості всіх наймитів у містах) і були військовими (відповідно 11,6% та 52%). Представники робітничих професій та адміністрації – росіяни – також кількісно домінували у своїх сферах. Половина від усіх освітян і науковців міст і всієї губернії були росіяни (великороси), що також зумовлено урбанізаційним характером цього етнічного потоку. Порівнюючи характер населення міст, відзначимо, що в Миколаєві, наприклад, і селян, і міщан, і духовенства-росіян на 10-20 відсотків більше ніж у Херсоні, де відповідно вищим є питома вага українців. Що ж стосується невеликих містечок, то в Бериславі, наприклад, усього 1,7% міщан були росіянами (як і 5,9% купців і 10,7% селян). Вони тут кількісно (4,3%) поступаються і українцям (72,8%), і євреям (21,7%), яких найбільше серед міщан (23,3%) і купців (62,5%). Але ця меншість має головний привілей – метрополійну мову – мову влади, освіти і релігії. Слід зазначити, що ситуація в Бериславі була типовою для «малих міст» губернії. Проте в Бериславі великоросів набагато більше серед духовенства (74,2%) і дворян (40%) за наявності 48% дворян-українців [4, с. 2-3].

Українці («малороси»). Це найбільший етнічний потік, що був спрямований на нові землі. Це зумовлювалося географічно: південні степи і запорозькі землі ще до масового заселення виявляли український характер (поселенці-козаки). Тому й фіксований першим переписом їх відсоток є вищим за інші – 53,5% (зрозуміло, що реально він був ще вищим – за обговорених уже причин). У повітах проживали 90,7% від усіх українців, що відповідало 68,2% від кількості всіх повітян. Побічно слід зазначити, що в інших губерніях України, де «сільське населення повністю складають малороси» [5, с. 23], тодішнє їх домінування не підлягає сумніву: у Київській – 79,2%, у Подільській – 81%, Харківській – 80,7%, Полтавській – 93%, Сумській – 94,6%. За такого домінування ситуація в містах вирішального значення не має (звичайно, на той час – коли міське населення складало менше третини всіх жителів). У сусідніх із Херсонською губерніях частина українців є дещо меншою: у Катеринославській – 68,9% (росіян – 17,3%), у Таврійській – 42,2% (росіян – 27,9%, татар – 13%, німців – 5,4%, євреїв – 3,8%), у Бессарабській – 19,6% (молдован-румунів – 47,6%, росіян – 8,2%, євреїв – 11,8%) [5, с. 22-23]. Ці показники пояснюються виключно особливостями заселення цих територій, але відзначаємо кількісне домінування українців загалом на всій «новоросійській території».

Серед українців фіксується 88% працівників добувної промисловості, що формально зумовлене наявністю 83,2% селян за походженням серед найбільшого етносу губернії. Міщан – 15,5%, що

становить майже третину від усіх міщан губернії. Серед купців лише 3% – українці, що свідчить про певні ментальні пріоритети, зокрема спрямовані на сільське господарство. А тому в сільській місцевості більшою є питома вага й українського духовенства (30%), і дворянства (35,5% від усіх повітових дворян). Серед українців найбільше хліборобів (74% від кількості всіх хліборобів губернії), 33% – прислуги, 21% – будівельників, 19% – ремісників. Серед чиновництва українці становлять близько 21%, серед військових – 18%, серед педагогів і науковців – у межах 11%.

Порівнюючи ситуацію у великих містах відзначимо, що лише військових-українців було більше в Миколаєві, ніж у Херсоні (відповідно 28% – 21%), представників же інших професій – українців – було в Херсоні більше, зокрема й духовенства. Це доводить припущення щодо історично складеного більшого українського домінування в Херсоні порівняно з Миколаєвом.

Можна припустити, що українська мова в провінції функціонувала в побуті, в початковій освіті та, можливо, частково в інших сферах (крім церкви і канцелярії). Православними були 99,5% українців, майже всі грамотні отримали освіту російською мовою, що зумовило поступове формування традиційної надалі двомовності в цьому регіоні. При цьому вже на той час активно відбуваються процеси асиміляції: італійці, греки, євреї сприймають державну російську мову як функціональну першу, як засіб адаптування в російському соціумі. Процеси ці активізуються за допомогою освіти, релігії, преси, які функціонують російською мовою. Через це вже «все без винятку національності, не виключаючи тих, які зберігали свою рідну мову (білінгви – В.Д.), засвоїли російську мову, яка є загальною для всього краю. (державною – В.Д.). Жодна національність не зберегла своєї інтелігенції. Та, поступово забувши свою колишню мову, стає російською [5, с. 23-24].

Лише за умов компактного проживання й певної ізольованості (як правило, в сільській місцевості) етнічні групи зберігали свою національну мову й культуру. Це було властиво для неурбанізованих етносів – українців, німців, молдаван-румунів (ще для татар і болгар). Росіяни, які компактно проживали в сільській місцевості, також зберігали в іномовному оточенні свої давні етнічні риси. Основна ж група росіян, євреїв і поляків (урбанізовані етноси серед аналізованих), перебуваючи в містах, долучалася до специфічної міської субкультури.

Мовні контакти відбувалися (за певним ступенем імовірності) між метрополійною російською мовою, яка ймовірно вже мала вигляд регіонального варіанту, і мовами інших національностей, функціональна значущість яких не виходила за межі побутового й виробничого спілкування. Звичайно, найбільш яскрава білінгвістична опозиція (своєрідна боротьба за простір функціонування) на той час уже була між російською мовою та українською – через велику кількість носіїв другої як рідної. За параметричним аналізом, ці два компоненти білінгвізму на кінець XIX сторіччя виявляють таку функціональну оцінку: російська мова – стандартна (літературна, нормована); єдина офіційна за статусом; відсоток носіїв – 21% (четвертий умовний ранг із шести – аналогічно мови африкаанс в Південно-Африканській республіці, що не є мовою більшості, але є панівною); мова широкої комунікації за функціональним навантаженням; мова освіти; мова релігії. Українська мова – теж уже на той час стандартна; офіційно допустима, у деякі періоди – стримувана й навіть заборонена; третій ранг – 53,5% мовців (аналогічно англійській у Канаді); широкоживана, але на побутовому рівні; мова освіти, але лише в початковій школі (параметри за: [6, с. 241-243, 70].

Висновки

Отже, фактично на кінець XIX ст. населення південноукраїнських міст «зростає або не зменшується тільки завдяки постійному припливу сільського населення» [7, с. 41]. Якщо навіть врахувати, що частина цих селян були росіянами і євреями (приріст яких був великим), усе одно основний масив сільських переселенців становили українці. Проте незважаючи на таку домінанту у великих містах Херсонської губернії домінує російська мова. Натомість у повітах – сільської місцевості, де на той час проживала переважна частина населення губернії, реально домінує українська (у місцях компактного проживання інших етносів – їх мова). Мова етнічної більшості функціонує в побутовій, виробничій сферах і в початковій освіті, віддавши ділову й богослужбову функції російській, носіями якої є вузьке коло сільських або провінційних управлінців.

Однак положення щодо фіксації етнічної приналежності респондента за визнанням ним рідної мови викликає значний сумнів щодо реальності показників перепису населення. Зокрема зрозуміло, що частка у 83,7% серед дворян губернії «великоросів» означає не виключно росіян за етнічною приналежністю, а й значну частину представників інших етносів – українців, молдаван або поляків, половина таких же купців також розподіляється на різні етноси, не кажучи вже про духовенство (96%), яке ще в семінаріях ставало «великоросами». Найбільш же значним чинником вибору на користь російської мови є освіта, що переважно функціонувала цією мовою.

Зазначимо, що ситуація кінця XIX сторіччя принципово не змінилася як усередині XX-го, так і на початку XXI сторіччя, хоча функціональні пріоритети мов – компонентів білінгвізму – стали протилежними: російська мова домінує в побутовій та виробничій сферах, а українська як державна – у публічній та освітній, що виявляє застосування певною мірою волонтаристичного чинника. Проте таким

чином відбувається повернення до нормального етнічного балансу. Цей баланс потребує ще одного кроку від держави – категоричної орієнтації на сільське господарство, відповідно до чого природна мова села стане спочатку ще більш органічною у країні, а надалі й престижною.

Список використаної літератури

1. О населении губернии по данным всеобщей переписи 1897 г. – Херсон, 1905. – 67 с.
2. Демченко В.М. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України : монографія. – Херсон, 2001. – 210 с.
3. Свод цифровых данных. Херсонская губерния. – Вып. I. – Херсон, 1910. – 189 с.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – XLVII. – Херсонская губерния. – М., 1904. – 319 с.
5. Могиланский Н. Природа и население Новороссии как факторы производства. – Одесса, 1920. – 25 с.
6. Белл Р. Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы. – М., 1980. – 318 с.
7. Скальковский А. Одесса 84 года тому назад и теперь. – Одесса, 1844. – 60 с.

References

1. O naselenyy hubernyy po dannym vseobshchey perepysy 1897 h. [About the population of the province according to the data of the 1897 census]. Kherson, 1905. 67 p.
2. Demchenko V. M. Movne seredovyshche. Ekstralinhvistychnyy narys pro Pivden Ukrayiny [Linguistic environment. Extralinguistic essay about the South of Ukraine]. Kherson, AYLANT, 2011. 210 p.
3. Svod tsifrovyykh dannykh. Khersonskaya guberniya [Set of digital data. Kherson province]. Vol. I. Kherson, 1910. 189 p.
4. Pervaya vseobshchaya perepys naselenyya Rossyyskoy Ymperyy 1897 h. [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897]. XLVII. Khersonskaya hubernyya. Moskva, 1904. 319 p.
5. Mogilyanskiy N. Priroda i naseleniye Novorossii kak faktory proizvodstva [Nature and population of Novorossiya as factors of production]. Odessa, 1920. 25 p.
6. Bell R. Sotsiolingvistika. Tseli, metody i problemy [Sociolinguistics. Goals, methods and problems]. M., 1980. 318 p.
7. Skalkovskyy A. Odessa 84 hoda tomu nazad y teper [Odessa 84 years ago and now]. Odessa, 1844. 60 p.